

ovenarij, vergiftiging,...), omdat ongeluk in Rwanda altijd veroorzaakt wordt door het overtreden van een taboe of een kwaadwillige daad. Ook natuurrampen kunnen plaatsvinden na het overtreden van een taboe. Dan komen er meer bepaald stortvallen, hagel of bliksem die inslaat op mensen of vee, ziekte, enz.

Als sinds kort worden de doden op het kerkhof begraven. Deze praktijk werd ingevoerd onder het Belgische bewind. Vroeger hadden enkel de koningen een bekende en beschermde begraafplaats. De andere mensen werden in hun huis of op hun domein begraven. Bepaalde overledenen werden in afgelegen struiken of bossen achtergelaten, waar ze verslonden werden door wilde dieren. Omdat de kerkhoven waren ingevoerd, verplichtten sommige autoriteiten de bevolking haar doden daar te begraven. Andere instanties deden deze regel niet naleven en in die gebieden begraafden ze de overledenen nog vaak op familiale grond.

Men kan niet spreken van een begrafenisritueel, behalve dan voor de koning. Diens begrafenisritueel wordt generatie na generatie doorgegeven via de bewakers van de hoftradities. Toch is er nog een aantal gebruiken. Een zwangere vrouw wordt bijvoorbeeld nooit begraven zonder dat men eerst de foetus heeft weggehaald.

Die krijgt een naam voor zijn begrafenis. Slechts weinige Rwandezers durfden trouwens een dode aan te raken, en zeker geen menselijke beenderen. Er wordt gezegd dat de tovenaars 's nachts op het kerkhof menselijke beenderen gaan opgraven om ze bij hun wandaden te gebruiken.

Volgens Rwandese verhalen zou de dood niet altijd hebben bestaan. Ze zou zijn ontstaan uit de jaloezie van een vrouw van een polygame man. De doden moesten na enkele dagen weer levend worden. Toen haar dode rivale uit haar graf wilde komen, sloeg de andere vrouw haar op het hoofd en zei: 'Sterf! Diegenen die dood zijn worden niet meer levend.' Zo zou de definitieve dood ontstaan zijn. Door hun angst voor de dood durven mensen niet over de dood praten. Er wordt niet gezegd dat iemand dood is. Voor de koning zegt men *yatanze* (hij heeft plaatsgemaakt, hij heeft zijn titel doorgegeven aan zijn opvolger). Voor een gewoon iemand zegt men *yatabarutse* (hij is terug van een opdracht) of *yashaje* (hij is verouderd), of nog *yitabye* (hij heeft de oproep beantwoord). Na de invoer van het christendom begon men *yitabye Imana* (hij heeft de oproep van God beantwoord) te zeggen. Is dit uit angst voor de dood of uit respect voor de overledene? Dat is niet gemakkelijk uit te leggen.

UNDER OUR PROTECTION. 9. IT IS OUR INTENTION TO TAKE ACTION WITHIN THE NEXT 36 HOURS WITH A

RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994

PIEMME: In een allereerste versie was Bee Bee Bee karikaturaal opgevat. In die fase vonden we het belangrijk om niet alleen te spreken over wat er ginder gebeurd was, maar ook om de rol van de media aan de kaak te stellen. Het idee van het in perspectief plaatsen van de media is gebleven, maar het personage van Bee Bee Bee heeft veranderingen ondergaan. Het is moeilijk om met een compleet karikaturaal personage te werken als dat personage tegelijkertijd reële informatie over de situatie moet overbrengen. We moes-

RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994

INFORMANT BE GRANTED PROTECTION AND EVACUATED OUT OF RWANDA. THIS HQ DOES NOT HAVE PREVIOUS UN

genen. Dat is natuurlijk nooit mijn bedoeling geweest. Ik denk dat ik - misschien voor het eerst, ik bedoel dan in een persoonlijke relatie - geconfronteerd werd met de vraag: hoe toch te spreken wanneer men alleen maar van zwijgen.

Hierna volgen enkele fragmenten uit onze gesprekken, aantekeningen.

Op een zomeravond gaan wij samen eten en Raissa vertelt over bepaalde momenten uit haar kindertijd alsof die al jaren en jaren achter haar ligt. Op dat moment ben ik volgens mij zenuwachtiger dan zij. Ik weet niet waar te beginnen en stel uiteindelijk de vraag: woonde je in een stad of in een dorp? Ze is geduldig, noemt de naam van haar stad, vergelijkt die qua grootte met enkele andere steden en beschrijft hoe ze daar leefde voor de oorlog.

Ja, inderdaad, ik was jong, had net in februari mijn achtste verjaardag gevierd. Ik kwam nooit iets tekort. Mijn ouders werkten allebei. (...) We hadden een groot huis met een tuin. We hadden veel dieren (kippen, geiten, schapen, konijnen, katten, honden, enz.) en deden aan groenten- en fruitteelt. Kortom, ik had een perfect leventje. Tot die befaamde 7 april 1994, de dag waarop de president werd vermoord. Iedereen vond het wel erg maar niemand dacht aan de gevolgen die het heeft gehad.

De eerste dagen vernamen we van de radio dat we thuis moesten blijven, dat er mensen in Kigali (de hoofdstad) vermoord werden. We moesten thuis blijven. Er waren geen winkels open. Wij hebben het nog overleefd door het fruit en de groenten die we thuis hadden. Papa was op dat moment op stage in België. We bleven gewoon thuis en hoopten dat het wel over zou gaan. Maar dat was dus

niet zo. We hadden geen contact meer met de buitenwereld en we zagen in de verte de bergen in brand opgaan. Veel mensen begonnen te vluchten. Maar dan op een dag kregen we een telefoontje van iemand die de baas zocht. Mijn mama vroeg wie de baas zocht en toen legde die man neer. Even later kregen we een ander telefoontje van iemand die zei dat we onmiddellijk moesten vluchten, dat mijn papa op de lijst stond van de mensen die gedood moesten worden.

Ik heb Raissa's vlucht uit Rwanda getekend. De tekening lijkt op een stratenplan, een ganzenbord, waarbij de chronologie en het perspectief niet kloppen. Het was voor mij een manier om ons gesprek te onthouden, om al de verschillende elementen uit haar verhaal, alle zijtakjes en sprongen, in kaart te brengen. Enkele weken later toon ik haar de tekening. Ze zegt: 'Het is eigenlijk nog